

Card

M. T. B. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
556

BN

Title: Shiksha Valli ob
with Raghunadipika

20

Comm.

556

शीक्षा (मध्यदीपिका)		Title
:	:	Author
:	: चतुर्नन्द (१)	Editor
:	:	Year, Vols.
:	:	Publisher
556:	:	Remarks
च ना शास्त्रेण शीक्षा - सुमानस्य संप्रदायानुसारतः ६०		

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
तून्बोद्धोविदानं दत्तं ॥ १ ॥ विश्वं च विप्रराजं सर्वं ॥ २ ॥ सुखाय नमः ॥ ३ ॥
तिपंगुरुत् ॥ ४ ॥ कृष्णानंदापूर्वं चंद्रः क्षयवृद्धिविजितः ॥ ५ ॥ निश्चिन्त्यानिष्कलं कश्चुजं ॥ ६ ॥
रण्यं भजे हृदयं सद्यो विद्योपतापहं ॥ ७ ॥ यत्संदर्शितमार्गणं तु मंददृशोपयत् ॥ ८ ॥ श्रीर ॥ ९ ॥ मानस्यं संप्रदायात् ॥
सारतः तैत्तिरीयोपनिषदस्तन्यते लघुदीपिका ॥ १० ॥ सयं तैत्तिरीयोपनिषद्विधा सांहिती वारुणी याज्ञि-
की चेति तत्र प्रथमप्रपादके संहिताध्यायने स्योक्तत्वात् तद्व्यापनिषत्सां हितीति त्रयं तृतीययोः प्रपादयोः यात्र-
हविषा योऽपि हिता तस्याः संप्रदायप्रवर्तको नरुणः तस्मादुक्तं तद्व्यापनिषद्धारुणी चतुर्थप्रपादके यज्ञोप-
युक्ता अपि संप्रदायतत्रान्ताः अतस्तद्व्यापनिषद्दीपिका तैत्तिरीयाज्ञिकी तासां तिसृणां मध्ये वारुणी-
मुखा तस्यापरमपुं पार्थस्य ब्रह्मप्राप्तिलक्षणस्य साक्षादेव साधितायाः विद्यायाः प्रतिपादितत्वात् ॥
एवं तर्हि अभ्यर्हितत्वेन प्रथमं पठितव्यं ॥ १ ॥ तस्यामधिकारसिद्धये सांहित्याः प्रथमं पठितव्यत्वात् य-
द्यपि विविदिषोर्विद्यायामधिकारः विविदिषा च विविदिषंति यज्ञेनेत्यादिकस्याः प्रसिद्धौ सादिता त-
थापि न कर्मणा तस्यैकाग्रमुख्ये प्रसूतप्रवृत्तिबाहुल्यात् विज्ञेयवासने वक्ष्यते ॥ १ ॥

॥ १ ॥

क्षालारहेतुः दृश्यते त्वय्यभाबुधेति श्रुतेः तच्च ध्यानाभ्याससार्थं अतो ध्यानाभ्यासः सांहित्याः प्रथमभावि-
तं युक्तं श्रेयांसि बहुविधानीति लोकन्यासात् विशेषतो ब्रह्मविद्यायाः देवकृतविघ्नः दुःखसंभवात् श्रूयते
च तस्मादेवातन्मप्रियं यदेतन्मनुष्यानि पुरिति अतः सर्वेषां विघ्नानामुपशमयः तौ नप्यमंत्रमाह शन्नो
मित्रइत्यादि ॐ शन्नो मित्रः शन्नो रुणः शन्नो मित्रवत्वर्यमा शन्नइंद्रो बृहस्पतिः शन्नो विलसुरुक्रमः अङ्गैश्च फ-
णवृत्तेः श्वाप्तिमानिनी देवतामित्रः नोऽस्माकं सुखहेतुर्भवतु एदमुत्तरत्रापि योज्यं रात्रे पानकृतेश्वाप्तिमा-
नीवरुणः चक्षुषः आदित्यमंडलस्य चाभिमान्यर्धमाः बाहोर्वेदः स्वनाभिमानो इंद्रः बाहोर्बुद्धेश्वाप्ति-
मानी बृहस्पतिः पादयोश्चिमानो विलुः संचोरुक्रमः त्रिविक्रमवतो रविस्तीर्णपादोपेतत्वात् एवं प्राणा-
द्यभिमानिनो देवा विघ्नपरिहारेण सुखहेतुतथा प्रार्थिताः अथ तेषां देवानां मंत्रां मिलित्वेन प्रेरकं यत्परब्र-
ह्म तदेतन्ममास्त्रियते नमो ब्रह्मण इति तच्च ब्रह्मविज्ञानक्रियायां क्युपेन सूत्रात्मना वायुमूर्तिधारिणा
सर्वेषां प्राणिनां विधारकं भवति वायुर्वेगो तम तत्सूत्रं वायुनो वेगो तम तत्सूत्रेण यं च लोकः परश्च लोकः
सर्वाणि च भूतानि सं- ॥ १ ॥ ध्यानिभवंतीति श्रुतेः अतो वायुरपि नमस्त्रियते तत्रांतर्कमिणः शास्त्रानुमाना-
नाभ्यां मवगम्यते ॥ १ ॥

॥ १ ॥

1121

भौतिकाः यक्षराक्षासाद्युपद्रवाधिदेविकाः तेषां ज्ञानं विवेकानुसारणपूर्वकं त्रिःशान्तिः
पद्यते इति प्रथमोऽनुवाकः प्रथमोऽनुवाकः प्रथमोऽनुवाकः प्रथमोऽनुवाकः प्रथमोऽनुवाकः
धनार्थं च तत्प्रतिपादकोऽर्थो वक्तव्यः तत्राग्रे यथाज्ञानप्रधानत्वात् तदेवाहं दोषान्तरमिति तदर्थं द्विः
नुवाके शीक्षाध्यायोर्भिधीयते शीक्षाध्यास्यामः वर्णस्वरः मात्रावर्गं सामन्तानः इत्युक्तः शीक्षा
ध्यायः शिष्यं ते वेदनीयत्वेनोपदिशंति स्वरवर्णादयो यत्रासौ शीक्षा शीक्षैव शीक्षादर्थं कांदसांता आख्या
स्यामः विसृष्टमासमंतात्कथयिष्यामः अकारादिवर्णः उदादिस्वरः ऊत्स्वदीर्घादिकामात्रा स्पष्टमीषत्वा
स्पष्टमित्यादिकः प्रयत्नाबलं अतिद्रुततमतिविलंबितत्वं च परित्यज्योच्चारणसाम्यं तदेवमशब्देनोच्य
ते पूर्वोत्तरवर्णयोः संहितासंतानः एते वर्णादयः संतानाताः षडशीतिलक्षणलक्षिताः पठनीयाः इ
त्यनेन प्रकारेण शीक्षारूपध्यायोप्येतव्यः पठनीयोऽर्थ उक्तः संप्रदायानुसारिणस्वरादिकमभ्यसनी
यं अन्यथा तददृष्टदृष्टफलं ब्रह्मज्ञानं च न स्यादिति भावः इति द्वितीयोऽनुवाकः द्वितीये
नुवाके दृष्टादृष्टोपकारिऽर्थपाठनीयमो निहितः तृतीये तैरिका मुष्पिदफळसिद्धये काचिदुपास
नाविधीयते तत्राज्ञेतावन्मंगलाचरणार्थमंत्रआम्नायते पूर्वोक्तमंत्रेण दिष्टोपशमः प्रार्थितः॥

शीक्षा०
॥२॥

अनेन तु मंत्रेण विद्यातत्त्वयोस्तु तर्पः प्रार्थ्यत तमिमं मंत्रमाह सहस्रोयशः सहस्रोयश्वर्चसमिति विद्यानि
मित्रेयघराः तत्रोवावयोः शिष्याचार्ययोः सहास्तु सम्यग्नेनापासनमनुधीयत इति शिष्यस्य यशः सम्यगुप
दिष्टमित्याचार्यस्यानेन विद्यायामेवैकल्यलक्षण उत्कर्षोभिहितो भवति ब्रह्मणस्योचितं श्रुताध्ययनलक्ष
णं तेजो ब्रह्मवर्चसं एतच्च संधायते प्रजया पशुभिरित्यादिना श्रयमाणस्य फलस्य सर्वस्याप्युपलक्षणं ए
तच्च ब्रह्मवर्चसादि फलमावयोः सहास्तु यद्युपासितुः शिष्यस्यैव तत्फलं तथापि तदीय फलं संपन्नराचार्य
तुष्टे हेतुतादाचार्यस्यापि फलत्वेनोपवर्तते सोयं प्रार्थनारूपो मंत्रः शिष्येण जप्तव्यः आचार्यस्य कृत
व्यात कृतार्थो हि नामाचार्यो भवति यदर्थमिदं मंगलाचरणं तां मे तां विद्यां प्रतिजानीते अथात इत्या
दिबतुर्थिः अथातः संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः पंचस्वधिकरणेषु अधिलोकमधिज्या
तिषमधिविद्यमधिप्रजज्ज्यासंतामहासंहिता इत्याचक्षते इति अथशब्दः पूर्वानुवाकविहितव
र्णस्वरादिद्युक्तोच्चारणाभासानंतर्यभावेष्टे अंतःशब्दस्तदुच्चारणवासनायुक्तं हेतुं करोति यस्मा ॥३॥
दुपासनायां प्रवर्तमानः पुरुषः अथस्तवेदपाठेन वासितत्वात् वेदपाठसंबंधं परहितेषु उपासनेषु
चित्तं सहसा प्रवर्तयितुं न शक्नोति तस्मात्तत्संबंधिना संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः वर्णानां पर

स्मरमयंतसामीप्यं संहिता तस्या उपसामीप्येन विषयं प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसित्यादिना विहितं प्रजाश्वादिरूपं फल
मस्या इत्युपनिषदुपासने तत्रेयमुपासनायां संहिता सा पंचविधेऽष्टाश्रयेषु व्याख्यास्यते आश्रयभेदेनोपास
नायामिदं शंका मा भूदित्येतदर्थं मे केवोपासनायां पंचस्वाश्रयेषु प्रतिज्ञायते लोकज्योतिर्विद्या प्रजोतात्मानं पंचा
श्रयाः पृथिव्या दीर्घलोकान् अधिस्त्य वृत्तं इति अधिश्चोकं एव मुत्तरत्रापि दृष्टव्यं लोकादिपंचविधाश्र
यभेदभिन्नाः संहिताः संतिताः सर्वोपसंहिता इत्येवमभिज्ञा उपासका आचक्षते लोकादिविषयो तृष्टद
ष्टा उपासितत्वात् संहितानां महत्त्वं एवंविधं संहितायां उपनिषदं व्याख्यास्याम इति पूर्वण संबंधः प्रतिज्ञाता
यामुपास्य प्रथममावयवमाह अथाधिलोकमित्यादिषड्भिः अथाधिलोकं पृथिवी पूर्व रूपं द्यौरुत्तररूपं
आकाशः संधिः वायुः संधाने इत्यधिलोकादिपंचकविषयोपासनाप्रतिज्ञानानंतरं लोकविषय उपा
स्यावयव उच्यते पृथिवी पूर्व रूपमित्यादिक मुदाहरणमुखेन विभज्यते इषेतेत्यत्र षकारस्योपरि
योयमेकारः सोयं पूर्व रूपः पृथिवी एकारं पृथिवी देवतात्वेन चिंतयेदित्यर्थः यश्चोपरितस्तकारः स
उत्तररूपः तद्युलोकाभिमानि देवतारूपत्वेन चिंतयेत यश्चतयोर्वर्णयोः संधिर्मध्यदेशः सोयं द्युलो
कपृथिवी मध्यवर्त्याकाशाभिमानि देवतारूपत्वेन चिंत्यः यश्चयस्मिन्देशे संहित्यानि मित्रोद्दिष्टो वेनाप

तितोन्यस्त्वकारः सवाधात्मक इति ध्यायेत् तत्र संहिता तदे संहिता निमित्तवर्णहित्वनास्ति तत्र संहितानियतो
दातादिस्वरैषु वायुदृष्टिः कार्यसंधीयते नेनेति संधानमिति सामान्यभाष्यकारैरुक्तत्वात् संहिताधिका
रेऽन्यास्यासंभवाच्च एवमुत्तरेषु पास्यावयवेषु निबद्धा ज्यं अथाधिज्योतिषं अग्निः पूर्व रूपं ॥
आदित्य उत्तर रूपं आपः संधिः वैद्युतः संधानं इत्यधिज्योतिषं अथाधिविषं आचार्यः पूर्व रूपं ॥
पितोत्तर रूपं प्रजासंधिः प्रजननं संधानं इत्यधिप्रजं अथाध्यात्मं आधि राहनुः पूर्व रूपं उत्तर
राहनुत्तर रूपं वाक् संधिः जिह्वा संधानं इत्यध्यात्मं अथाधिज्योतिषमित्याद्यवयवशब्दास्तदवयवो
क्त्या नंतर्यायाः अग्न्यादिकज्योतिरधिकृत्य यदुपासनं वर्तते देवाधिज्योतिषमुच्यते वैद्युतसंधानमि
त्यत्र विद्युदेवैद्युतः विद्यासंधिः प्रवचनं संधानमित्यत्र षट्तीयोऽर्थविद्याग्रंथपाठः प्रवचनं प्रजा
संधिः प्रजननं संधानमित्यत्र प्रजापतिर्गोमादिरूपा प्रजननमुत्पत्तिः अथाध्यात्ममित्यत्राहं प्रत्यय
गम्यो देहं हिमादिसंघातसाक्षीवैतन्यतः आत्मशब्देन विवक्षितः सामान्यनामि कृत्य वर्तते न
त्यध्यात्मं वाक् संधिरित्यत्र वाक्शब्देन ज्ञानावत्वादि स्थानगतं यमुच्यते उक्तान् संहितावय
वान् उपसंहरति इति मामहसं संहिता इति फलसाधनत्वेन ननु विद्यते यएवमेता इत्यादिति

स्मृतिः यएवमेतामहासंहितायाख्यातावेद यएवमुक्तेन प्रकारेण व्याख्यातामहासंहितावेद उपास्ते ॥
अत्र विदिशब्देनोपास्तिर्लक्ष्यते प्रकाशणार्थे अत्र प्रतीकोपास्तिरवधिश्च विचारण्यश्च वर्णैरुक्तः य
स्मिन्प्रतीके यादेवतादृष्टिर्विहिता तत्प्रत्येकं देवतारूपमिति प्रतिमासु देवताबुद्धिबन्धिरूपं हिमानीयाव
त्तां पद्ययंते तावदावर्तयेदिति एवमुपासितुः फलमाह संधीयत इत्यादिना संधीयते प्रजया पशुभिर्वृक्षैव
र्वसेना नाद्येन स्तुवर्गेण लोकेना संधीयत आचार्यः पूर्व रूपमित्यधिप्रजं लोकेन संधीयते संबध्यते अनाद्येने
त्यत्र अनाद्यो भोज्य सामान्यपरः अद्यशब्दः संस्तुता नपरः स्पष्टमन्यत इति तृतीयो नुवाकः ॥
तृतीयो नुवाके प्रजादिफलसिद्धयसंहितोपासनमुक्तं तत्र ब्रह्मज्ञानसाधनं चित्तैकाग्र्यमर्थसंपद्यते ॥
र अथ मेषां हितस्य रोगादिना शरीरपादवरादि तस्य च ब्रह्मज्ञानहेतुत्वं तत्र वणादिप्रवृत्तसंभवात् मेषा
दिसिध्यर्थं मेषाश्चतुर्थो नुवाके विधीयते तत्राद्ये मेषाकामेन जयं मंत्रमाह यश्चंदसा मिति चतुर्थिः ॥
यश्चंदसा मृषभो विश्वरूपः चंदो भोऽप्यमृतात्संबभूव समेद्रो मेषास्येणोतु अमृतस्य देवधारणोऽ
यासमिति यः प्रणवः चंदसां गायत्र्यादि चंदो युक्तानां वेदानां मध्येऽप्यष्टः विश्वरूपः सर्वज
गदात्मकः ॐकारेण वेदं सर्वं इति श्रुत्यंतरात् तादृशः प्रणवः चंदोऽप्यः अधिकत्वेन सारत्वेन अमृता
त् अमृतनिमित्तं मोक्षनिमित्तं संबभूव प्रादुर्भूत लोकवेदयोः सारं जिघृक्षतः प्राजापतेः स्वादिष्ट

शीक्षा०
॥५॥

तेन प्रत्यक्षादित्यर्थः सतादृशः प्रणववाच्यः इन्द्रः परमेश्वरः मामाविद्याधिने मेधया ग्रंथतदर्थधारणशः
क्यास्पृणेतु प्राणयतु तथा चोक्तं आदृष्टविग्रहो देवो भावया सोमो मयः तस्योकारः स्मृतो नाम तेनाह
तः प्रसीदति इति देहवत्त्वसादहं अमृतस्य मोक्षोपलक्षितस्य मुक्तिरतोः ग्रंथादेर्धारणाधारयिता
न्यासं भवेयं मेधाहेतुं मंत्रमुक्तारोगादिरहितं हेतुं मंत्राशरीरसिद्ध्यादिष्वनश्रिः शरीरं मेविनर्षणं
जिह्वा मधुमत्तमा कर्णाभ्यां भरिविश्रवं ब्राह्मणः कोशसि मेधायां विहितः श्रुतं मे गोपायेति मेममवि
विद्याधिकारिणः शरीरं विनर्षणं विनर्षणं
तिशयेन मधुर्योपिता ग्रंथाभ्यासपः

वा विश्रवं व्यश्रुतं श्रोताभ्यासं कदाचिदपि व्यासः ॥५॥
रक्त्तलो ध्यानाय कोशवदालं बभूवोऽसि यथा चर्ममयः कोशः रवं दूरक्षणाया आलंबनं तत्तद्वत्
ब्रह्म ध्यानरक्षणाय प्रणव आलंबनं ततः एतदालंबनं श्रेष्ठमेतदालंबनं परमिति श्रुतेः तादृशः प्र
णवो मेधया धारणशक्त्या विहितो व्यासः तथा विधेः प्रणवप्रतिपाद्ये परमेश्वरमदीयं श्रुतं कर्णाभ्यास
वतं वेदार्थरहस्यं गोपायविस्मृत्या विदोषवारणेन पालय आरोग्यादिसिद्धये ताप्यो मंत्रोक्तिरहितः अ
थान्नपानादिसिद्धये होमार्थमंत्रा उच्यंते तत्र प्रथमं मंत्राह आवहंतीत्यादिषु द्विः आवहंती वितता

॥५॥

ततो

ना कुर्वन्नाचरिमात्मनः वासां सिममगावश्च अत्रापाने वसुर्वदामेधा संपादना मे श्रियमाह लोमशां पशुभिः सह
स्वाहा इति प्रणवाभिधेय परमेश्वरप्राप्तौ कृत्वा विधातो श्रियं मदर्थमाह सर्वतः संपादयन्निविधाश्रीरित्युच्यते ॥
यानि वासां सियाश्च गावः येनान्नपाने तेषां सर्वदाममभोगार्थमावहंती सर्वतः संपादयंती तथा संपादितं स
र्वं वितन्वा नाविस्तारयंती वर्द्धयंती वर्द्धितं सर्वं आत्मनो देवं विधाश्रीः ततस्तस्मात्तामावह पुनरपि कीदृशी
पशुभिः सह लोमशां अजादयोश्चाश्वेत्येवमादयो ये पशवः तैः सह वर्त्तमानत्वेन बहुविधो मयुक्तः ॥
तथा विधेः प्राप्रदाय देवाय इदमात्म्यादिहोमं दुव्यं स्वाहा इति ॥ प्राप्तादिसमृद्ध्या श्रिया युक्तस्य
विद्यासंप्रदायपदस्यार्थं शिष्यसंपादनं ॥ स्वाहा विमायंतु ब्रह्म
चारिणः स्वाहा प्रमायंतु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ ब्रह्मचारिणः
स्वाहा ब्रह्मचारिणो वेदभ्यासपरः शिष्याः मामां संप्रदायं प्रवृत्ते कमानाय मायंतु प्राप्नुवन्ति अथ संप्रदा
यप्रवृत्तिजनितकीर्तिप्रदमंत्रमाह यशोजन इति द्वाभ्यां यशोजने सानि स्वाहा श्रेयान्वस्य सो सानि स्वा
हेति परमेश्वरत्वसादादहं जने सर्वजनेषु यशो सानि आचार्या यमित्येवं यशः स्वीकृतानि वसुध
नं बहुधनं यस्यास्यो वस्तुमान ब्राह्मणः अतिशयेन वसुमानवसोमान तादृशादपि वसीयसः वस्यस इति
छंदसः श्रेयान् अहं प्रशंस्यते ते भवति यथयशस्तत्र यस्तद्वहेतुप्रतिपादकान् मंत्रानाह तेषां

गोत्यादिवर्तुर्भिः तंताभगप्रविशानिस्वादा समाभगप्रविशस्वादा तस्मिन्सहस्रशरिनिभगाहेत्वयिमुते
 स्वाहेतिभगशब्देरेश्वर्यादिगुणषट्कगानी ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यधर्मस्ययदासः श्रियः ज्ञानवेगम्ययोश्चैव
 पुष्पांभगइतिस्मरणात् तेनभगशब्देनतद्वाच्यपलक्ष्यते हेभगवन्परमेश्वरतंताभगवंतंतामहंप्रविश
 नितादात्म्येनतयिप्रविष्टइवसर्वदातांभजानि सतादृशस्त्वमपिभामांप्रविशप्रविष्टइवादरेणामामनु
 ग्रहाणसहस्रंशास्त्रेविल्लुरुद्रादिसहस्रमूर्तिपुकेतस्मिन्प्रसिद्धत्वपिदेभगवन्अहंनिमज्जेनितरांशोपि
 यामिपापमितिशेषः व्यवहिताश्चेतिचंदसापरेषातिचेतिव्यवहितेनाप्युपसर्गेणान्वयोबोध्यः सर्व
 त्वज्जनसेवपापशोधनद्वारासर्वश्रेयोहेतुरित्यर्थः दृष्टान्तसहितबहुशिष्यसंपादकमंत्रामाह ॥
 यथाहयथापइत्यादिवर्तुर्भिः यथायः प्रवतायंति यथामामांअहंजरे एवमांअस्वारिणःधातु
 रायंतुसर्वतःस्वादा आपोलोकेप्रवताप्रवणवतानिन्नेदेशेनयथायंतित्वरयासमागच्छंति यथा
 मासाश्चैत्रादयःसर्वेपिआहंजरेसंक्षरंमायंति आहानिषष्ठ्युत्तरशतत्रयसंख्याकानिजीर्यंति ॥६॥
 अंतर्भवंतियस्मिन्संवत्सरेसोऽहंजरेस्तहेतुभोःभक्तकामपरिपोषकसर्वेपिब्रह्मचारिणः एवमा
 साः संवत्सरमिवमामतिकांताः जन्तुवत्प्रवापताः सर्वतः सर्वस्मदपिदेशाजामागेच्छंतु होममं
 त्रानुक्ताउपस्थानमंत्रमाह प्रतिवेशोसिप्रमाभादिप्रमायद्यत्वं अमापनयननंग्रहंप्रतिवेश्य

इत्युच्यते हेधातस्त्वममप्रतिवेशोसि आंतोमामांप्रभादिप्रकाशयब्रह्मविद्यायामयमाचार्यइतिप्रख्यातं
 कुरु तदर्थंप्रतिपद्यस्वानुग्रहाणेत्यर्थः इतिचतुर्थोनुवाकः चतुर्थेनुवाकेमेधादिसिध्यर्थमंत्रा
 उक्ताः अथपंचमषष्ठयोब्रह्मोपासनमुच्यते तत्राध्यगदेवतानामुपासनपंचमेषषष्ठेनगिनोब्रह्मणइति
 विभागः अंगदेवताध्यानस्यप्रतीकत्वेनव्याहृतित्रयंदर्शयति अहंजरेः सुवरितिवाएतास्तिस्त्रोव्याहृत
 यःइति अहंरित्येका अहंइतिद्वितीयासुवरितितृतीया एतास्तिस्त्रुःत्रिसंख्याकाव्याहृतिशब्दाव्याः
 वेशब्दस्तामांप्रसिद्धोक्तकः एवंप्रसिद्धव्याहृतित्रयंदर्शयित्वातथैवप्राकृतत्वेनव्याहृत्यंतरंदर्शय
 ति तासामुहत्यादित्रिभिःतासामुहस्मेतांचतुर्भिः महाचमस्यः प्रवेदयते महइतिचमसस्यापसं
 महाचमस्यःगर्गादित्वाद्यक्षुषसः महइत्येतांव्याहृतितासांपूर्वोक्तानांव्याहृतिनांचतुःसंख्यादूषेप्रवे
 दयतेप्राधान्यनोपासनायोपदिशति उहस्मेतित्रयोनिपातास्तत्प्रसिध्यर्थः केष्वनामग्रहणमुपास
 नायामनुस्मरणार्थं तस्मिन्व्याहृतिचतुष्टयेदष्टविशेषविधत्ते तद्भूमेत्यादित्रिभिः तद्भूमेत्यादि
 आत्मा अंगान्यन्यादेवताः यदेतच्चतुर्थव्याहृतिरूपमस्मिन्तदेवब्रह्मवस्तितिविंतयेत् ब्रह्मला
 देवचतुर्थव्याहृतिरूपः सायंशरीरमध्येऽवस्थितआत्मा अन्याव्याहृतिदेवताहस्तपादादिसह

शीक्षा०
॥७॥

ते स एष इत्येताभ्यां दूरसमीपवाचिभ्यां व्यवहितयोगशास्त्रप्रसिद्धिः सन्निहितश्रुत्यंतरप्रसिद्धिश्चोच्यते ॥
ईदृशीयथाकाशस्त्रस्मिन्नाकाशे सूर्याभाभूतराद्ये लोका येनेति वायुरिव वसती पुरुषः संपूर्णः
परमास्ति ययसौ स र्दत्र वर्तते तथा पितृस्योपलब्धार्थमुपासनार्थं विहृदस्थानमुपदिश्यति हृदयक
ळमध्ये हि समाधिना निरुद्धमेकाग्रमनः परमात्मानं साक्षात्कर्तुं प्रभवति अपरोक्षभावेन अयमित्य
नेन सेवं साक्षात्कारयोग्यताभिधीयते तादृशः पुरुषः हृदयमध्ये उपास्यमानः प्रसीदति यस्मिन् ह
ृदये उपासितव्यः पुरुषो मनोमयः मनः प्रधानः विज्ञासंवाहिमनसा तं पुरुषं साक्षात्कुर्वति उपास
काश्च मनसा ध्यायंति तदिदं मनो नमस्तस्यायः त उपलभ्यत्वा तमनुनेडे मेनेति वायमानो तः कर्णत
दभिमानात्तन्मयस्तमयत्वं अमृतो विनाशरहितः हिरण्यगो ज्योतिर्मयः स्वयंप्रकाश इत्यर्थः इ
धं उपास्य स्वरूपमुक्त्वा उपासकस्य मार्गविशेषं दर्शयति अंतरेणेत्यादिपंचभिः अंतरेण तालुके ॥
य एष स्तन इवा लंबते सेंद्रयोनिः यत्र सौ केशांतो विवर्तते व्यपोह्य शीर्षकपाले उरुविलस्यातर्जि ॥८॥
हामूळस्योपरिस्थितौ वामदक्षिणभागौ तालुके इत्युच्यते अंतरेण तालुकयोर्मध्ये य एष वस्त्रा
स्तन इव स्वल्पः कश्चिन्मांसखंडो विद्यमानोऽस्ति चेति तस्य मांसखंडस्य योगशास्त्रप्रसिद्धिद्योत

यितुं यत्तद्व्यः प्रत्यक्षप्रसिद्धिद्योतयिष्यते य एष शब्दः लंबिकरणप्रवीणस्य जिह्वाग्रस्य शीनेन प्रत्यक्षः परकीय
मुखे तु वक्ष्येव प्रत्यक्षः स च रं मांसखंडः इदं स्य परमेश्वरस्य योनिः स्थानं अत्र मांसखंडशब्देन तत्समीप
वर्तिनो योगशास्त्रप्रसिद्धाष्टसु मुहूर्तानाडी उपलभ्यते तस्यां च नाद्यां प्रविष्टं चित्तमेकाग्रं भूत्वा परमात्मा
नं साक्षात्कर्तुं प्रवति अतः सानाडी परमेश्वरस्य स्थानं तस्यापि मार्गत्वात् त्वसा तत्स्थानं तयोर्धर्माय
नमृतत्वमेतीति श्रुतेः सेयमिदं स्य योनिः सुषुम्नानाडी शिरसो वामदक्षिणकपाले व्यपोह्य विनित्य
यत्र यस्मिन् मूर्धप्रदेशे केशानामंतोऽवसानं मूळमस्ति तत्र विशेषेण प्रवर्तते यथा अग्रस्योपरिकेशा
नामभावादग्रमंतशब्देनोच्यते तथा मूळादधो पितदभावात् मूळमयं तशब्देन वाच्यं इत्थं मुपास
कस्य फलप्राप्तये निर्गमनद्वारमुक्त्वा इदानीं फलं दर्शयति भूरिति चतुर्भिः भूरित्यग्नौ प्रतिष्ठति भुव
इति वायो सुवरित्यादित्ये मह इति ब्रह्मणि व्याहृतिर्त्रैमध्यानेनाग्न्यादिषु प्रतितिष्ठति अग्नि
वायादित्यानां यदेव श्रयंतदाप्नोति चतुर्थव्याहृतिं ध्यानेन ब्रह्मणिसत्यलोकवासिनि प्रतितिष्ठ
ति ब्रह्मणो यदेव श्रयंतदाप्नोति एतदेव स्वाराज्यादिवाक्यैः प्रपच्यते आप्नोति स्वाराज्यं आप्नो
ति मनसस्पतिं वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः श्रोत्रप्रतिविज्ञानपतिः एतन्नतो भवति अग्न्यादी

त्या

शीक्षा०
॥१०॥

त्यादिकं द्वयपंचकं अत्रात्मनो न समष्टिरूपो विराट्पिंड उच्यते इत्यादिभ्यस्तमिति इत्येवमुक्तं पंचकत्रयं
अहंप्रत्ययग्राह्येभ्यो वक्ष्यमाणेभ्यः प्राणादिभ्यो व्यतिरिक्तानि इदं प्रत्ययग्राह्याणि पृथिव्यादिभ्यो तान्माभिस
वर्तते इत्यधिगतं भविष्यमुपासनमुक्तमित्यर्थः अथेत्यादिचतुर्भिः वक्ष्यमाणेनासंकीर्णतात्पर्यं उ
क्तं विभज्यप्रतिपुरः सरमन्यसंचकत्रयं दर्शयति ॥ अथाध्यात्मं प्राणो व्यानो पान उदानः समानः चक्षुः
श्रोत्रं मनो वाक्त्वक् चर्ममांसं स्नावास्थिमज्जा अथ भूतपंचकत्रयकथनानंतरं अध्यात्ममात्मविष
यपंचकत्रयमभिधीयते इति विशेषः यस्मिन् दिशादिसंघाते शास्त्रसंस्काररहितजनस्यात्ममिति बु
द्धिः सोऽयं लोकप्रसिद्धा आत्मा तं मधिष्ठस्य ॥ तदनंतरं वर्तते तदध्यात्मं देहवर्तिन एव स्ववायोऽप्राणा
दयः पंचवृत्तिभेदाः तदेतद्वायुपंचकं चक्षुराकर्णौ पंचकं वक्त्रादिकं पातुपंचकं स्नावशब्देन व
याभिधीयते तदेतत्सर्वजगदुपाधिविशिष्टं ब्रह्म एवमुपासितव्यं अथार्थवादितोपास्तिवि
धिमुन्नयति एतदधीति त्रिभिः एतदधिविधायनं चिरवोचतपोक्तं ॥ १० ॥ सर्वपांक्तेनेव पांक्ते ॥१०॥
॥ १० ॥ स्मृणो तं कृषिः ॐ तां द्रियस्य शास्त्रार्थसाद्रूपं ॥ १० ॥ तद्वा तदुक्तमधिष्ठेति वा
क्यात् एतत्पुनरुच्यं तस्मिन् विद्यादिनामुपास्यस्वरूपं ॥ १० ॥ आशाकारपर्यं यथाभ

वतितथाविधायोपास्यस्वानुभवेन सर्वपांक्ते विराट्भावं प्राप्य स्वानुभवं सिद्धमर्थं शिष्येभ्यो बोधयितुं शक्यं
ति तदुच्यते ॥ इदं प्रतीयमानं सर्वजगद्विराट्पंचपांक्ते पंचपांक्तेऽस्यः संवधि वैराज्येन तत्प्रसिद्धिरुच्यते प्रसि
द्धमेतत्सर्वस्य पांक्ते त्वं तथा हि पंचाक्षरापंक्तिरिति श्रुत्या पंक्तिः पंचसंख्यापेते तथापि पंचाक्षरतपंच
महाभूतानितत्कार्यं च सर्वविराडित्युच्यते इति संप्रदायविद्विर्भिधानात् तथासति जगतः पंक्तिः द
सासहसादृश्यतक्षणस्य संबंधस्य सत्तात् पांक्ते त्वं तथा पृथिव्याद्युपासनमपि प्रत्येकं पंचकैरुमेत
त्वासांक्ते तेन पांक्तेनेवोपासनेन पांक्ते विराट् रूपसकः स्मृणोति प्राप्नोतीत्यर्थः एतेनार्थवादेन पां
क्तेरुपविराट्प्राप्तिकाम एव उपासितेति विद्वन्नेयः इति सप्तमोऽनुवाकः सप्तमोऽनुवाकः
मंदस्य स्मृत्पृथिव्याद्युपाधिकब्रह्मोपासनमुक्तं षष्ठेऽनुवाके मध्यमस्य सक्ष्मरूपमनु आद्युपाधिब्र
ह्मोपासनमुक्तं अथोत्तमाधिकारिणोऽष्टमोऽनुवाकः वेदांतप्रतिपाद्यप्रणवाभिधेयशुद्धब्रह्मोपा
सनमुच्यते तत्रोपास्यस्वरूपं दर्शयति ॥ १० ॥ इति ब्रह्मेति ॐ कारः परमात्मानो वाचकः तथा
च पातं जलिनोक्तं तस्य वाचकः प्रणव इति इति शब्दार्थोत्तरं न्यायस्य ॥ १० ॥ ॐ मित्यनेनैव शब्दे
न प्रतिपाद्यं यद्ब्रह्म तद्वोपास्यं न मन आद्युपाधि पृथिव्याद्युपाधिविनाशितनायं वाचकमांका

शीक्षा०
॥११॥

रमुच्चारयद्ब्रह्मण्येदित्यर्थः ॐकारस्य ब्रह्मवाचकत्वयोग्यतंदर्शयति ॐमितिदःसर्वमिति इदं सर्वं
जगदोकार एव उक्तमर्थमुपपादयितुं ॐकारस्य सर्वसंबंधकेषु निदेशिकव्यवहारे पराहस्यप्रदर्श
ति ॐमित्येतदनुकृतिहस्तारभ्य ब्राह्मणः मवक्ष्यग्राहेत्यंत ॐमिति तदनुकृतिहस्तवाच्योऽप्यु
येत्याश्रावयंति ॐशोमिति सामानिगायंति ॐमिति शस्त्राणिसंस्तुति ॐमित्यिधैर्युः प्रति
गरं प्रतिगृह्णाति ॐमिति ब्रह्मा प्रसौति ॐमित्यग्निहोत्रमनुजानाति ॐमिति ब्राह्मणः प्रव
क्ष्य नोहेति दृष्टी पूर्णमासादियागादिषु यजुर्वेदोक्तकर्मानुष्ठाविनो धर्ययः यस्मिन्कोट्येवा
ग्नीध्रीयं प्रति आश्रवणं प्रेषणं मंत्रं प्रयुंजते तदानीमश्रावयेति पठंति तस्मिन्मंत्रे यदेतदोकारो
च्चारणं तदेतदोमित्येतदनुकृतिर्भवति प्रणवगतमकारस्तत्त्वभागरूपो य ॐकारस्यानुकृतिरनु
कारणं सादृश्यसंपादनंतद्यस्मिन्नुच्चारणे तदोमित्येतदनुकृतिरद्विद्योतनापहस्तवा इति
त्रयोनिपाताः प्रणवभागसादृश्यमोकारे प्रसिद्धमित्यर्थः अपिशब्दो वक्ष्यमाणोदाहरणस
मुच्चार्यार्थः अध्वर्यवो योऽङ्कारेण प्रणवभागेनैवाश्रावयंति तथा सामगा उद्गातोऽपि प्रणवोच्चा
रणपुरःसरमेव सामगानं कुर्वन्ति वदुचाहोतारोऽपि प्रणवोच्चारणेन ॐशोमिति शब्दोच्चार

॥११॥

णेन च शस्त्राणि पठंति यदाहोता शस्त्राणि संस्तुति तदानीमध्वर्युः संस्तितारं प्रति प्रोक्त्वा हनद्योतकं केंचन
महाब्जं उच्चारयति सशब्दः प्रतिगरमिति उच्यते तं प्रतिगरं यदा प्रतिगृणाति उच्चारयति प्रयुंक्ते योक्त
प्रयोगस्तत्र त्रिकु ब्रह्मा सवयदा प्रोक्षणादिक्रियास्तु अन्यान् त्रिजः तदानीमो प्रोक्षेत्येवं प्रणवपुरःस
रमेव प्रसौति प्रेरयति अग्निहोत्रहोमे अध्वर्युः होम इत्यंक्षीरं तस्यात्रात अग्निहोत्रहवनीनामे क
पात्रे यदा स्तवेणेन नयति तदानीमो पुन्रेष्यामि हव्यं देवेभ्य इत्यादि मंत्रेण यजमानं प्रत्यनुज्ञां याव
ते स यजमानः ॐ उन्नयेत्यनुज्ञा प्रयच्छयति तथा ब्रह्म यज्ञं चिकीर्षन्नादो प्रणवं प्रयुंक्ते त
देवं वेदिकैरुदाहरणेरोकारा व्याप्राप्तिः प्रपंचिता अतः सर्वसंबंधितया सर्वात्मकत्वा ॐ
कारः सर्वात्मकाय कालयोग्योऽवतीत्यर्थः अथ प्रच्छेदकथनं यजिज्ञोपासनमुन्नयति ब्रह्मोपा
सवानीति ब्रह्मोपासोतीति यः पुमान् ब्रह्मोपासवानीति कामयते स पुमान् ॐमिति शब्दमु
च्चारयन् तदा च ब्रह्मोपासीततेनोपासनेन ब्रह्मप्राप्तोऽस्येत्यर्थः इति अष्टमोऽनुवाकः ॥
अष्टमं शुद्धब्रह्मतत्त्वं वाचिना प्रणवेनोपासनमुक्तं तावदेव क्रममुक्तिलक्षणस्य पुरुषार्थस्य सि
द्धत्वात् उपासकस्य श्रुतिस्मृत्युदितानित्यकर्मवैयर्थ्यमाशंक्य नवमानुवाकेनित्यकर्मणः उपा

शीक्षा०
॥१२॥

सनेन सहसमुच्चयं विधत्ते कृतं वेत्यादि द्वादशभिः कृतं न स्वाध्यायप्रवचनेन च तपश्च स्वाध्यायप्रवचने
न च दमश्च शमश्च० आग्नयश्च स्वा० अग्निहोत्रं च० अतिथियश्च० मानुषं च० प्रजावस्वा० प्रजन
श्च० प्रजातिश्च० कृतं रात्र्यस्य रात्र्योरर्थः प्रथमेन नुवाकमिहितः स्वाध्यायोनित्यमध्ययनं प्रवच
नमध्यापनं ब्रह्मयज्ञोवा न केवलमुपासनमेव मुक्तिकामेनानुष्ठेयं किंतु हिंस्रदंतमुक्तविधं तदनु
ष्ठेयं स्वाध्यायप्रवचनेन अप्यनुष्ठेये उपासनेन सहसमुच्चयार्थे न कारो आशानपरित्यागरूपकं
ब्रह्मांशायणाद्विप्रतंतपइत्युच्यते उपवासादिशक्तस्य धनदानादितयः एतत्सबलुवावतपइत्या
दुःखः स्तुतं तातिश्रुतेः बाह्यांश्याणां निहिद्विषयेऽप्योनिवर्तनं दमः मनसो निषिद्धा नुवि
तनानिवर्तनं शमः आधानाख्यसंस्कारेण निष्पन्ना आहवनीयादोऽग्नयः आहिताग्नेसायं
प्रातश्चा नुष्ठेयं ज्योतिषे हि तत्र अमावास्यादितिथिविशेषेन वेक्ष्यायदाकदाचित् यत्रार्थपर
गृहे समागता अतिथयः पूज्याः मनुष्यैर्विवाहाद्युत्सवेषु क्रियमाणं व्यादि पूजनं मानुषं एत
दपिशिष्टवारप्राप्ततात् श्रौतस्मार्तवनुष्ठेयमेव प्रजाशब्देन पुत्रोत्पत्तिविषयागर्भाधानाद
यः संस्कारा विवक्षिताः प्रजेन शब्देन पुत्रोत्पत्त्यर्थं तु काले दारसंगमो विवक्षितः प्रजातिशब्दे

॥१२॥

नैषात्रादिसंतापार्थं पुत्रविवाहादिकं विवक्षितं तदेतच्छ्रुतिस्मृत्युदित्सर्वकर्मस्वल्पवर्णाश्रमादुसारेण उ
पासकेनाप्यनुष्ठेयं अन्यथा विहिता करणप्रत्यवायेन प्रतिबद्धमुपासनं कल्पपर्यवेसापिन स्यात् अत्राग्निहो
त्रादीनां च पुरुषविशेषप्रतिचित्तसमाध्यनुसारेण वैकल्पितत्वमक्षिप्रेत्यावश्यमनुष्ठेययोः स्वाध्यायप्रवचनयो
स्तेन तेन कर्मणा सहसमुच्चयं विधातुं पुनः पुनर्वाक्यमध्यस्तं समाहितचित्तः शमादीननुतिष्ठेत् शमो दमः त
पः शौचं इत्यादिकान् विवक्षितविज्ञेयज्ञादीन् उभाभ्यामपि ध्यायोन कदाचित्सरित्याज्यः तत्परित्यागश्च
इत्यप्रसंगतत् तत्राचस्मृतिः योनधीत्यदिज्ञेवेदानन्यत्र कुरुते श्रमं सजीवनेनैव श्रुदत्वमाश्रुगच्छति सात्व
यइति अयं स्वाध्यायो यतिभिरपि न परित्याज्यः सन्यसेत्सर्वकर्माणि वेदमेकं न सन्यसेदिति स्मृतेः सचा
रुण्युपनिषदि शिखायज्ञोपवीतं यागं सूत्रं स्वाध्यायं चेति परित्याज्येषु वस्तुषु सहपातितत्वात् न तस्य परित्या
ज्यत्वमिति वाच्यं तस्य कर्मभागविषयत्वात् अन्यथा सर्वेषु वेदेषु उपनिषद्वर्तयौ दिति वाक्यशेषविरोध
प्रसंगात् अतः स्वाध्यायप्रवचनयोः परित्यागानकस्यापीत्यभिप्रायेणादरार्थं यं प्रतिवाक्याभ्यासः ॥
अथ यथोक्तेषु कर्मसु प्राशस्त्येन मतभेदं दर्शयति सत्यादिचतुर्भिः सत्यमिति सत्यतनाराधीतरः तपइ
ति तपो नित्यः पौरुषिष्ठिः स्वाध्यायप्रवचनं एवेति नाकेमो द्वयः तद्धितपस्तद्धितपः रथातरस्य मुनेः पु
त्रोत्पत्तीतरः स सर्वदा समेव वाक्तेः अतः सत्यवचरतितस्य नामधेयं साहे सत्यमेवात्र मन्त्रमिति द्रष्टव्यं

शीक्षा०
॥१४॥

मेषाः अतएवाहमहतेन ब्रह्मानंदरसेनोक्षितः सेवितः इति एषः आहं वृक्षस्येसादिमंत्रः त्रिशंकुनामस्यमुने
मते वेदानुवननं वेदस्य गुरुपूर्वकाध्ययनमनुपश्चाद्वननं ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायजप इत्यर्थः इति दशमोऽनुवाकः
दशमे ब्रह्मयज्ञं प्रतिनिधित्वेन जपो मंत्र उक्तः अथ एकादशकर्मणां विविदिषात्सादनं द्वाभ्यां सदा हेतुवम
क्षिप्रैरेतदनुशासनं विधत्ते वेदमनूयानायति वासिनमनुशास्ति आचार्यस्वरूपमनुनास्मर्यते उप
नीयतु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्भिजः सकल्यं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते इति एतादृशस्याचार्यस्या
ते समापि सर्वदा वमतीत्येव शिष्योऽप्येवासीति शिष्यः तं वेदमनूय उपनयनमनुपश्चात् अथ्याय आचार्योऽनुशा
स्ति ग्रंथग्रहणादूर्ध्वमनुष्ठेयमर्थं ग्राहयति अनुशासनः प्रकारं संग्रहेण दर्शयति सत्यं वदधर्मं च ॥
सत्यशब्देनाहिंसा सत्यास्ते यत्र सवर्षा यपरिग्रहाः स्मृतिप्रसिद्धाः सर्वेषु पलक्ष्यंते धर्मशब्देनाहिंसा
जादीनि श्रोतकर्मणि औपासनादीनि स्मार्तकर्मणि च विवक्षितानि श्रोतस्मार्तकर्मसर्वमनुष्ठे
यमिति संग्रहवाक्योऽस्मात्पर्यर्थः सकलं ते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायेन श्रोतस्मार्तयोः सकलं नुष्ठे
तयोः पश्चात्तरित्यागप्रसक्तौ तत्तरित्याग रूपं प्रमादं निर्वेधयति स्वाध्यायादित्याद्यष्टिः स्वाध्यायान
माप्रदं मदः आचार्याय प्रियं धनं मातृत्य प्रजातं तु मायव कृतीः उत्पन्नप्रमादित्वं धर्मान्नप्रमादित
व्यं कुशलान्नप्र० भूत्वेन प्रमादित्वं स्वाध्यायप्रवृत्तनाभ्यान० देवपितृकार्याभ्यान० अथ य

॥१४॥

नेन गृहीतस्य स्वाध्यायस्य विस्मृतिः प्रमादोऽस्मात्कर्षः ब्रह्महत्यासंभवेयमधीतस्य च नाशनं मिति स्मृतिः
प्रमादः गोस्तृवर्णादिरूपं यद्धनं आचार्यस्य प्रियं तद्विद्यादक्षिणार्थसंपाद्य गुरवे समर्प्य ततो विवाहं कृ
त्वा प्रजायाः पुत्रपौत्रादिरूपायास्तुर्विस्तारः तं मायवच्छेत्सीः तद्विच्छेदमाकर्षित्वर्थः पूर्वोक्तयोः स
त्यधर्मयोः कदाचिदालस्यादनल्लहानं प्रमादतोऽपि न कर्तव्यः कुशलक्षेमं तेन तत्कारणं कर्म विवक्षितं ॥
तत्र द्विविधं लौकिकं वैदिकं च लौकिकं योगययावीत्याद्योवाकामयेत सर्वमायुर्धामिति तस्मात्तासि
ष्टिनिर्वपेदित्यादिकमायुरारोग्यं वैदिकं चिकित्सादिकं लौकिकं भूतिरिष्यंतया तत्कारणमुप
लक्षति तत्रापि वायव्यं चेतमालभेत भूतिकाम इत्यादिकं वैदिकं प्रतिग्रहादिकं लौकिकं कुशल
भूतिरभावे मुक्तिहेतुनित्यकर्मनुष्ठानासंभवात् तयोः प्रमादोऽनुशासनीयः गृहीतस्वाध्या
यस्य विस्मृतिरूपः प्रमादः पूर्वनिवारितः अत्र त्वध्यापनीयस्वाध्यायब्रह्मयज्ञोरनुष्ठानरूपः प्र
मादेनिवारिते पुराणोक्तमनंतव्रतादिकंदैवकार्यनित्यमेनिमित्तिककाम्यपार्वणश्राद्धादिकंपि
तत्कार्यं अथमात्रादिषु देवाबुध्या पूजनं विधत्ते मातृदेव इत्यादि चतुर्भिः मातृदेवो भव पितृ
देवो भव आचार्यदेवो भव अतिथिदेवो भव मातेव देवः पूजनीयो विष्णादिरूपाय स्यात्सोममातृ

देवः एषमुत्तरादिपुण्ड्रकुराब्जानममवदितव्यमित्यादितत्रकंचिद्विशेषं दर्शयति यान्यनवधानीत्यादि
षड्भिः यान्यनवधानिकर्माणि तानिसेवितव्यानि नोदतराणि यान्यस्माकं स्तुचरितानि तानितयोपास्यानि॥
नोदतराणि क्षोभेश्वर्यकारणानिकर्माणिद्विविधानि अनिघानिघानिच नत्रपूर्वोदाहृतानिआयुक्तामष्टिप्र
तिग्रहादीनिअसंवाडितान्येवसेवितव्यानिइतराणित्वाभिचारादीनि शत्रुवपिहाराक्षेमोदिहेतुत्वेपिनरकप्र
दत्तेननिर्दिष्टतान्येवसेवितव्यानि यान्यस्माकं ब्राह्मणानां स्तुचरितानितुत्वेपिनरकंप्रदत्तेननिर्दिष्टतान्येव
चितानि रामदमादीनिअस्मदाचार्यैरनुष्ठितानितान्योकीपास्यानि लयाशियेणकर्तव्यानिनोदतराणि॥
आचार्योनुष्ठितान्यपिदंभदर्पादीनिनिमिषादीनिनोपास्यानिनकर्तव्यानिअजन्यायः सर्वत्रशिष्टायावा
रुपियोजनीयः तथाहिपरशुरामःपितुराजयास्वजननीजघानेस्यतसिन्नाज्ञापरिपालनरूपंस्तुचरितमा
हर्तव्यंनतुमातृवधाधिरूपं दुश्चरितं एवमन्यमप्युदाहार्यं अथमाह पुरुषसेवायांकंचिद्विशेषमुप
दिशतियेकेवासिदित्यादिहाभ्यां एकेवासिद्वेयाःसोब्राह्मणाःतेषांलयासंनेनप्रपादप्रक्षालनादि
श्वसितव्यं वयोविद्यागुणैरस्मन्नोश्रवदाचार्यैर्भ्योयेऽधिकाःब्रह्मनिष्ठाःसंतितेषामासनेनआसन
पदंपादप्रक्षालनादिषुभूयोपलक्षकं तेनआसनपादप्रक्षालनादिभूषयाप्रश्वसितव्यंप्रक्षालनः
श्रमापनयस्त्वमाकर्तव्यइत्यर्थः अथवातेषामासनेउपवेशनतदीयसभायांलयाप्रक्षालनकर्त

यः पंडितमन्यतयावाहोदिनकर्तव्यमिति किमुवक्तव्यं तस्मादुपरिष्ठार्थग्राहिणोवत्वयाभवतितव्यं अन्यथा
तैःसर्वोदक्रियमाणेस्वाप्तिमतार्थसिंध्यभावजनितकोपावेशात् शिष्टजनावमाननिमित्तोराक्षसभावः
स्यात् तदुक्ते गुरुं दुर्गुह्यतुं कृत्यविप्रनिर्जित्यवादतः अरण्यनिर्जनेदेशेभवतिब्रह्मराक्षसइति अथ
दानेकंचिद्विशेषमुपदिशतिअहंयतिषड्भिः श्रद्धयादेयं अश्रद्धयादेयं श्रियादेयं क्रियादेयं प्रियादेयं॥
संविदादेयंयदिधनादिविप्रायदीयततदाश्रद्दालुनेवभवतादातव्यं अश्रद्धयाकिंचिदपिअदेयं त
स्यनिष्कृत्वात् आश्रद्धयादुतंदत्तंनतपस्तप्तंरुतंवयत् असदित्युच्यतेपार्थनवतत्येयनोदहेतिस्मृतेः॥
तत्रापिश्रियाविभवालुसौरेणेदयंवित्तशालुनकारयेदितिस्मृतेः धनं धर्मैकफलमितिस्मृतेर्धर्मरूपं
मुख्यंफलं जीगतुभोगरूपंयोनददातिसतिविभवेनुभुंक्तेतद्विदितस्यनाशरूपंतीर्थफलमितिनिघं तथा
क्रियालज्जयास्वल्पदानेममप्रभोर्महतीलज्जास्यादितिप्रभूतंदातव्यं तथाभियाशास्त्रनिहितादा
नेममप्रत्यवायःस्यादितिभीत्यादेयं तथासंविदादेराकाळपात्रविशेषज्ञानेनदेयं एवमनुष्ठेयार्थमु
पदिश्यअनंतरंसंदिप्यनुष्ठेयनिर्णयोपापमुपदिशति अथयदीत्यादिषड्भिःअथयदितेकर्मवि
चिकीत्सावास्यात् येतत्रब्राह्मणाःसंमर्शिनःयुक्ताआयुक्ताः आलुक्षाधर्मकामाःसुःपुयथातेवव
र्त्तेरन् तथातत्रवर्त्तेथाःकर्माग्निहोत्रादिकं तत्रउदितेजुद्व्यनुदितेजुलोतीत्यादिवाक्यद्वयंश्रुतवतःसं
देहःस्यात् वृत्तेक परागतोलौकिकानारः तत्रापिसदेहोभवतितदानीयस्मिन्देशिकाळस्वयंवर्त्त

॥१॥

तेषु न देशकाळविशेषो भवेत्तस्मात् ताल्लयाः संमर्शितः शास्त्रार्थविर्णुशब्दाः युक्ताः नित्यं ताल्लयाः
 नुष्ठाने स्वयं प्रवृत्ताः तत्रापासमेताः युक्ताः अयुक्ताः अविवक्षितः युक्ताः अयुक्ताः अयुक्ताः अयुक्ताः
 इत्यर्थः अथवा अयुक्ताः कर्मणिष्ठे वा अपरप्रयुक्ताः अल्लयाः रागद्वेषादिरहिताः धर्मद्वेषादिरहिताः
 तेन तुलाभा पूजादिभूमिति धर्मकामाः आकाशता इति यावत् तेषां तत्र तस्मिन् धर्मणि कृते वाच्यं तत्र न तत्र
 तमपि वर्तते इत्यर्थः संदिग्धनिर्णयोपायमुपदिशति अथेत्यादिषु द्विः अथेत्याख्यातेषु येन तत्र द्वाः वाः
 स्थानेतरं पातकादिशंक्यानिर्दिष्टेषु अथेत्यादिषु संमर्शितः युक्ता अयुक्ताः
 अल्लया धर्मकामास्तुः यथातेतेषु वर्तते तत्र तथातेषु वर्तते अथेत्याख्याताः दोषे संयोजिताः निर्दिष्टाः
 ता इति यावत् शेषेषु पूर्ववदुज्यं उक्तमनुशासनमुपसंहरति एष आदेशः एष उपदेशः एष वेदो
 पदेशः एतदनुशासनं एवमुपासितव्यं एवमुच्यते इति पास्यं सत्यं वेदस्यारभ्य तथातेषु वर्तते याद
 लोकोक्तं संदर्भः स एष आदेशः श्रौताविधिः एष उपदेशः स्मार्तविधिः पुत्रादिभ्यः पित्रादीनां
 हिता नुबं पित्राकथना उपदेशः एष वेदोपनिषत् वेदहरेरसंवेदार्थः यदेतत्सत्यं वेदस्यादिकं तदे
 तदनुशासनं ईश्वरस्याज्ञा श्रुतिस्मृतिमजैवाज्ञे इतीश्वरेणोक्तत्वात् यस्यास्तत्त्ववदनादित्वात् श्रौ
 तस्यास्मिन्त्युक्तं वेदहरेरसं ईश्वराज्ञा रूपं तस्मादेव मुक्तेन प्रकारेण पासितव्यं कर्तव्यं एवमु
 च्यते इति पुनर्वचनमादराय अथवा यममुदायो वधारणार्थः उक्तप्रकारेण एतदनुष्ठेयमेव

॥१॥

येकादशो नुवाकः एकादशो नुवाके नुशासनमुक्तं एतावता ब्रह्मतत्त्वविद्यायावद्विरंगसाधनानि कर्माण्यु
 पासनानि च सदीप्य वृत्तानि अथतद्विधपाठतदर्थज्ञानतदनुष्ठानानामवसानेन जयमंत्रं द्वाद्दर्शयति शान्ते
 मित्र इत्यादिना शान्ते मित्रः शंवरुणः शान्ते भवत्वयमा शान्ते इंदो बृहस्पतिः शान्ते विष्णुरुक्मः नमो
 ब्रह्मणे नमस्ते वायो त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मवादिषं कृतमवादिषं सत्यमवादिषं
 तन्माभावात् तद्वक्तारमावात् अवीना आवाहकारं ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः अक्षरार्थः पूर्वमेव
 कथितः उपक्रमकाळे ब्रह्मणः पूर्वमुक्तत्वात् ब्रह्मवदिष्यामीति पाठः तथा विष्णुपरिहारस्य प्रा
 र्थितत्वात् इति पठितं अवसाने तु ब्रह्मणः पूर्वमुक्तत्वात् विष्णुस्य च परिहृतत्वात् आवादिषं
 आवादिषि पठितं मित्रवरुणादीनां पुनः स्मरणं कृतं प्रतानि वृत्त्यर्थमिति ध्येयं तदुक्तं यावं
 ज्जीवं त्रयो वधावेदो गुरुरीश्वरः पूर्वे ज्ञास्यो पश्चात् कृतं प्रत्यनिवर्तये इति सर्वसमंजसं
 इति लघुदीपिकायां द्वादशो नुवाकः समाप्तः इति उपनिषत् ॥ॐ॥ ॥ॐ॥ ॥

शीक्षा०
॥९॥

556

॥९॥